

SELÇUKLU ANADOLUSUNDA KÖLELİK*

Nazlı Altunsoy¹

Öz

Ortaçağ dünyasının önemli kavramlarından biri de köleliktir. Ancak kölelik kavramı, doğu ve batı dünyasında oldukça farklı anlamlar ifade etmekte ve uygulamalar göstermektedir. Geçmiş çok erken dönemlere uzanan kölelik, İslamiyet ile birlikte hukuksal bir çerçeve ve önemli ilerlemeler kaydetmekle beraber varlığını korumuştur. Ekonomik, siyasî, sosyal vb. çok yönlü boyutları olan kölelik, Ortaçağ İslam devletleri için de vazgeçilmez bir unsurdur. Bu devletlerden biri olan Türkiye Selçuklularının uygulamaları ise dönem için oldukça dikkat çekicidir. Bu makalede, Türkiye Selçuklu toplumunda köleliğin ne ifade ettiği, köle yapma veya özgürleştirme uygulamalarının nasıl gerçekleştiği, dış görünüşleri ve çalıştırıldıkları işlerin neler olduğu ve kölelikten gelip Selçuklu toplum ve saray hayatında önemli yer edinen devlet adamları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, İslam hukuku, kölelik, gayrimüslimler.

SLAVERY IN THE PERIOD OF ANATOLIAN SELJUKS

Abstract

Slavery is one of the important concepts of the Mediaeval Ages. However the term slavery makes a sense very different meanings and applications in Eastern and Western World. The slavery whose origin goes back to the very early periods, although gained legal structure and important humanistic changes after birth of the Islam, also still continued to be practised. Slavery which has many aspects like economical, political, cultural, was quite important element also in the mediaeval Islamic states. Slavery practises in time of the The Anatolian Seljuks which was one of these states, were quite remarkable for the period. In this article will be studied how slavery was perceived in the society of Seljuks, practises of enslaving and emancipation, perspective of the society to slavery, apperances of the slaves, the works were they supposed to do and the statesmen whom used to be a slavery but later gain an important position in the Seljuk society and the palace.

Keywords: The Anatolian Seljuks, Islamic law, slavery, non-muslims.

---

*Bu çalışma, 09.07.2019 tarihinde Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı tarafından kabul edilen “Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler” başlıklı doktora tezinden elde edilmiştir.

¹Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD; ORCID İD: 0000 0002 7433 4401, e-posta: nazli.altunsoy@klu.edu.tr

Giriş

İnanç konusuna yaklaşımda çağına göre oldukça  zg rl k ci ve günümüz terminolojisiyle ‐laik‐ bir uygulama  rneği sergileyen Türkiye Selçukluları, bu tutumlarını acaba kölelik mevzusunda da s rd rebilmişler midir? Veya çağdaşları gibi onlar da köleleri statüsü kolay kolay değişmeyen, özgürlük sınırları adeta  elik ağlarla örülmüş, değersiz bir ticari meta olarak mı görmüşlerdir? Selçuklu Türklerinin kölelik konusundaki uygulamalarını şekillendiren önemli bir hukuki dayanak, kuşkusuz kendilerinin de tabi oldukları İslamiyet'tir. Varlığı çok erken, hemen hemen insanlık tarihi kadar eski olan kölelik mefhumu, İslam tarihi ve hukukunda da mevcuttur. Bu durum İslamiyet'in köleliği tamamen ortadan kaldırmadığının ispatıdır. Hal böyle olmakla birlikte İslam, köleleştirmenin yeg ne yolunun savaş olduğunu ifade etmiş, ticar  veya diğer yollarla köle temin etmeyi uygun görmemiştir. Ayrıca, köle azat etmek Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde sürekli tavsiye edilmiş ve kölelere oldukça önemli haklar verilmiştir. Bazı günahların kefareti olarak da köle azat etme sürekli teşvik edilmiştir (Kur'an-ı Kerim, s. 5-89, 58-3, 4-25, 47-4).

Savaş, İslami uygulamada köleleştirmenin yeg ne yolu ise de bu durum sert kurallara bağlıydı. şöyle ki; savaş sonrasında Müslüman kişiler köle yapılamazdı, gayrimüslimler ise devletin verdiği karara göre karşılıksız veya fidye ödemek şartıyla ya da karşı devletteki Müslüman esirlerin değiş tokuşuyla salıverilebilirlerdi. Yine h r zımmiler² de köle yapılamazdı. Ancak böyle olmadığı durumlarda, savaşla alınan yerlerde, doğrudan köle olarak alınıp, beşte biri devlet hazinesine, dördü de savaşa katılan gazilere verilirdi (Aydın ve Hamidullah, 2002: s. 238-239). Ortaçağ İslam dünyası için kölelik Avrupa'dan daha fazla kullanılan ve kalıcı olan bir kavramdı. Ancak bu kölelik Avrupa'daki gibi toprağa bağlı değildi. şehirlerde zanaata ve eve ilişkindi. Asker  kölelik ise apayrı bir konu olup doğuda askerî kölelerin hemen tamamı Türkler arasından devşiriliyordu. Sivil köleler ise daha çok Slav ve zenciydi. Bu kişiler Müslüman batıda askerî makamları da ellerinde tutuyorlardı (Cahen, 2013: s. 28, 247).

1. Türkiye Selçuklu Toplumunda Kölelik

Köle elde etmenin ilk yolu İslam hukuku itibariyle savaştı. Bir yer fethedildiğinde eğer yönetici, topraklarını anlaşma yoluyla teslim ettiyse halk özgürlüğünü koruyor, yaşam eski akışını sürdürüyordu. Ancak direnişle karşılaşılır ve ilgili yer savaş yoluyla fethedilirse, Antalya'da olduğu gibi, belirli bir süre yağma vuku bulur ve halk köle olarak alınabilirdi. Fakat süre dolunca eman verilir ve sağ kalanlar evlerine dönebilirdi (Gordlevski, 1988: s. 166, 170-171). Kaynak yazarlardan Süryani Patrik Mihail, Selahaddin Eyy bi'nin Kudüs fethinden sonra yaptıklarına dair verdiği bilgilerde önemli detaylar kaydetmiştir. şöyle ki; Selahaddin Eyy bi Kudüs'  alınca her gayrimüslim kişinin on dinar verip  zg r olmasını sağlamış, ancak bunu veremeyen yirmi bin kişiyi esir etmiş, bunlardan da dört bin yaşlı olan kişiyi serbest bırakmış, beş bin kişiyi köle olarak askerlere dağıtmış, beş bin kişiyi surların inşası için tuğla yapmak üzere Mısır'a göndermişti. Sultan, beş bin kişiyi de sur inşası için Kudüs'te bırakmıştı (Süryani Patrik Mihail, 1944: s. 280). Bu bilgi dönemin diğer bir İslam devletindeki team l  göstermesi açısından oldukça değerlidir ve bu, esasında İslam savaş

²S zl kte bir kimsenin yüklendiği borç, ahitname ve eman gibi anlamlara gelen zımm  kelimesi, İslam devleti h kimiyetini tanıma şartıyla, gayrimüslim kişiler ile devlet arasında yapılan, süresiz olarak yürürlükte kalan sözleşmedir. Bu kişiler devlet ile karşılıklı bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşma ile gayrimüslim reaya can ve mal güvenliğini, din ve vicdan hürriyetini, kanun önünde eşitliği, İslam ibadetlerinden muaf tutulmayı ve kendi iç hukuklarında özgürlük haklarını elde etmektedir. Devlet ise bunun karşılığında tebaasından kabaca cizye (baş vergisi) ve haraç (arazi) vergilerini almaktadır (Maverdi, 2015: s. 277; Fayda, ‐Zimm ‐, s. 428; Bozkurt, 1987: s. 123-126).

hukukunun bir uygulamasıdır.

İnsanları öldürmek yerine onların emek ve iş gücünden faydalanmak, vergiye bağlamak ve hatta iktalar vermek Selçuklular açısından da daha karlı bir iş olarak yorumlanmıştır. Buna bağlı olarak Selçuklularda kölelere iktaların verildiği görülmektedir. Örneğin Sultan Alâeddin Keykubat'ın Şam seferinden sonra bütün köle ve esirlere ikta verdiği bilinmektedir (Anonim Selçuknâme, 2014: s. 42).

Dış görünüş, tarih boyunca insanlar arasında konumların ve makamların ifade edilmesinde belirleyici bir araç olmuştur. Bu, bir kıyafetle veya bunun hammaddesiyle olabildiği gibi bir renk ve hatta bir takı ile de ifade edilebilmiştir. O dönemin dünyasında olduğu gibi Selçuklu Anadolu'sunda da köleler dış görünüşünden hemen belli oluyorlardı. Onlar, kulaklarında halka, saçları usturaya vurulmuş, kıyafet olarak çul veya benzeri bir bez parçası giymiş kişilerdi. Bu kişiler kaçsa bile dış görünüşünden hemen anlaşılıp sahipleri aranıyordu (Gordlevski, 1988: s. 167). Sultan Alparslan Gürcistan seferinden sonra esirler arasında yer alan *Bişkin* isimli kişinin kulağına at nalı gibi bir *kölelik küpesi* takmıştı. O, Malazgirt Zaferi'nde Romanos Diogenes'i yendiği zaman da yine aynı uygulamayı gerçekleştirmişti (Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, 2015: s. 34; Gordlevski, 1988: s. 143). Sayıları çoğaltılacak bu örneklerden hareketle, kölelerin daha ilk bakışta diğer insanlardan ayrılacak bir dış görünüşe dönüştürüldüklerini söyleyebiliriz.

Her ne kadar İslamiyet kölenin bir ticari meta olarak alım satımını uygun görmese de, İslam hukukunun cari olduğu diğer devletlerde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da köle ticareti yapılmaktaydı. Ticari bir mal şeklinde alım satımı yapılan kölelerin fiyatları konusunda kaynakların verdiği bilgiler farklılık arz etmektedir. Özellikle savaşlardan sonra köle fiyatları oldukça düşüyordu. Ermeni kralı II. Leon'a karşı yapılan savaş sonunda çokça ganimet elde edilmiş, ganimetlerin getirildiği Kayseri'de Ermeni bir erkek veya kadın köle 50 akçeye satılmıştı. Bu, kış aylarındaki bir keklikten daha pahalı değildi. Hatta bazen bir parça ipek, insandan daha değerli olabiliyordu (İbni Bibi, 2014: s. 195; Başkumandan Simbat, s. 77-79; Merçil, 2000: s. 182; Gordlevski, 1988: s. 169, 235; Gökhan, 2012: s. 97). Antakya, Haçlılardan alındıktan sonra da çocuk ve genç esirler o kadar ucuzlamıştı ki kölelerin bile kölesi olmuştu (Baybars el-Mansûrî, 2016: 55). Özellikle kazanılan bir savaş sonrası artan köle sayısı ile birlikte fiyatların düşmesi, ticari bir maldaki arz talep dengesine bağlı fiyat hareketleri ile aynı yönde paralellik göstermektedir. Bu dönemde Anadolu'daki kölelerin sayısını bilmek mümkün değildir. Ancak, El-Ömerî, Sahib-Ata Fahreddin Ali'nin 200 adet kölesinin varlığından bahsettiğine göre Selçuklu devrinde emirlerin oldukça fazla sayıda kölesinin var olduğunu söylemek mümkündür (El-Ömerî, 1991: s. 141; Turan, 2005: 367).

İslam ülkelerinde kölelik Avrupa'daki gibi toprağa bağlı olmayıp daha çok zanaata ve eve ilişkindi. Selçuklular devrinde Anadolu'da üretim gücünde kölelerin yeri büyüktü. Ev işlerinde kullanılan, bugünkü anlamda hizmetli sınıfına giren ancak o dönem için köle denilen kişiler özellikle Rum ve Ermenilerden oluşmakla birlikte Rumlar daha çok tercih edilmekteydiler. Bunda Rumların kültürel üstünlüğü etkili bir neden gibi gözükmektedir. Rum kadınlarla evlenen Selçuklu Türkleri, çocuklarının Rum kültürü etkisinde yetişmelerini tercih etmekte, yani Rumları Ermenilerden yüksek bir medeniyete sahip olarak görmekteydiler (Ahmed Eflâkî, 2011: s. 145). Selçuklu şehirlerindeki köleliğe dair değerli bilgileri Mevlana vasıtasıyla görebilmekteyiz. Mevlana'nın eş ve çocuklarının bakıcıları Rum'du, onlara Rumca lakaplar veriyorlardı, Mevlana'nın kızının adı *Efendipulo*, torunu Amir Arif'in kızının adı *Despina* idi. Mevlana'nın müridi Bahaeddin-i Bahrî de Rum hizmetçisiyle Rumca konuşuyordu (Ahmed Eflâkî, 2011: s. 295, 428; Turan, 2003: 404; Merçil, 2000: s. 76; Gordlevski, 1988: s. 330-331). Kuşkusuz köleler daha çok ev hizmetlerinde kullanılmakla birlikte, dönemin bir yansıması olarak ağır işlerde de çalıştırılabilir, sahibinin malı sayıldığı için de istenildiği gibi alınıp satılabilir veya hediye edilebiliyordu (Gordlevski, 1988: s.

167). Savaşla elde edilenler haricinde Orta Asya'dan da köleler geliyordu. Bunlar özellikle sultanın hassa birliğine giriyor ve yüksek mevkilere kadar y kselebiliyorlardı (Sümer, 1985: 17; Gordlevski, 1988: s. 168).

Kölelerin belki de en güzel ve maharetli olanlarının bolca istihdam edildiği yer saray haremiydi. Sultanların haremeleri esirlerle doluydu. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in diğer bir eşi ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın annesi de Rum asıllı bir köleydi. Sultan eşlerinin Hıristiyan kadınlardan oluşan kendi halayık ve köle kadrosu bulunuyordu. Dışarıdan getirilen veya yerli olan kölelerden güzelleri seçiliyor, saray hizmetine alınıyordu. Bu ihtiyaşlı giydirilmiş Hıristiyan köleler törenlerde konuklara iki ve yiyecek de sunuyorlardı (Gordlevski, 1988: s. 104, 168, 303; Şükürov, 2016: s. 140-141; Rice, 2015: s. 89).

Selçuklularda köle sahibi olma veya bu sisteme köle temin etme yolları ne kadar kolay ise kölelerin h r bireylere dönüşmesi de bir o kadar kolaydı. Kölelerin özgürlüklerine kavuşması Türkiye Selçuklularında olağan bir durumdu. Münferiden  zg rl kler para veya hizmet karşılığı elde edilebildiği gibi bazen de efendisine sadık ve iyi ahlaklı olması o kişinin özgürlüğünü elde etmesini sağlıyordu (Turan, 1988: s. 183). Selçuklu sultanları, yalnızca münferiden değil zaman zaman köleleri topluca da azat etmekteydiler. Süleyman Şah toplumsal bir reform gerçekleştirip, Anadolu'daki büyük yurtluklarda çalışan tüm köleleri  zg r ilan etti. Bu onurlu hareket ve buna benzer uygulamalar insanların akın akın İslam'a geçmesini tetiklediği gibi, Selçukluların Bizans köylülerinin sempatisini kazanmasını ve kendilerine meyletmelerini de sağlıyordu (Turan, 1953: 75; Gordlevski, 1988: s. 170). Selçuklu inşa divanı yazarı El-Hoyî'nin " z dn me Sureti" için yazdığı örnekteki kayıtları sayesinde dönemin kölelikten azat olunmasının ne şekilde gerçekleştiği, belgede nelere değinildiğini  ğrenebilmekteyiz (El-Hoyî, 2018: s. 166).

İbni Bibi, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in her yıl 100 bin köleyi Müslüman yapıp iman elbisesi giydirdiğini; kadın, ocuk ve yakınlarının da saldırılardan korunduklarını bildirmektedir (İbni Bibi, 2014: s. 56). Rakam abartılı gibi gözükse de belki İbni Bibi bahsettiğimiz toplu köle azat etme uygulamalarının bir sonucu olarak kitleler halinde İslamlaşan insanları kastetmiş olabilir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev de 12.000 esiri kölelikten azat etmişti (Ebu'l-Ferec, 1999: s. 537). Crucis'in kaydına göre Müslümanlar ataları için hayır işlemek istediklerinde de bir esiri veya köleyi satın alıp azat ediyorlardı (Crucis, 2018: s. 86) ki bu İslamiyet'in tavsii ettiği bir davranıştı.

2. Köle Ticareti

Köleler, ortaçağ dünyasında İslam hukukuna göre yasak olmasına rağmen devletler, hanedanlar, emirler ve halk tarafından da hediye olarak alınıp verilen ve ticareti yapılan bir unsurdu. Türkiye Selçuklularında bunun pek çok örneğine rastlanmaktadır. Sultanın, yaptığı geziler sırasında geçtiği yerlerdeki emirler/beyler sultana değerli taşlar ve atların yanı sıra güzel erkek veya kadın köleler de hediye ediyorlardı. Özellikle Rum kölelerin hediye edildiğine İbni Bibi'de sıkça rastlanmaktadır (İbni Bibi, 2014: s. 283; Gordlevski, 1988: s. 163).

Köle ticareti ortaçağ dünyası için uluslararası boyutta, önemli ve kârlı bir uğraştı. Karadeniz'in Anadolu ve Kırım kıyılarında Cenevizliler insan satın alıp binlerce köleyi Akdeniz'e taşıyorlardı. Bunda, 1000 yılı civarında Orta ve Doğu Avrupa'daki Slavların Hıristiyanlığa geçmesiyle, Hıristiyan ülkelerden köle temin edilmesinin imk nsız hale gelmesi etkindi (Cahen, 2013: s. 64; Gordlevski, 1988: s. 213). Hıristiyan köle pazarının çok kârlı olduğunu anlamalarıyla Selçuklular da bu alana yöneldiler. Sermaye olması için de kimi zaman satın aldılar, kimi zaman savaş zamanı topraklarını kaybeden köylüleri ele geçirip sattılar. Özellikle Gürcüler oldukça iyi para sağlıyordu. Diğer ülkelerden gelen Hıristiyan Türkler, Gürcüler ve diğer milletlerin yanı sıra Rum köleler de bu ticarete mühim rol

oynamaktaydı. Selçuklu devlet adamlarının bir kısmı da bu soydan gelmektedir. Gayrimüslim ülkelerden getirilen köleler genellikle beş ile on beş yaşları arasındaydı (Mevlâna, 2013: s. 109; Turan, 1988: s. 184; Sümer, 1985: s. 14-15, 17; Rice, 2015: s. 100; Vryonis, 2001: s. 95).

Selçuklu sultanlarının Bağdat Abbasî Halifeliğine ve diğer devletlere köleler hediye ettiği bilinmektedir. Sultan II. Kılıç Arslan Miryakefalon zaferini haber vermek için, Bağdat'a ve Horasan'a köleler göndermiştir (Süryani Patrik Mihail, 1944: s. 249-250; Grigos Senyörü Hetum, 1946: s. 7; Başkumandan Simbat, s. 61). Sultan Rükneddin Süleyman Şah'ın kendisine şiir yazan şaire verdiği hediyeler arasında 10 cariyenin yanında 10 güzel yüzlü kölenin de bulunduğu yazılması, bu kölelerin cariyelerden ayrı olarak belirtilmesi, onların erkek köleler olduklarını düşündürmektedir (Ahmed b. Lütfullah, 2001: s. 32). I. İzzeddin Keykavus da hilafet makamına çok sayıda kadın köle göndermiştir. Sultan Alâeddin Keykubat'ın hilafet elçisi el-Sühreverdî ile halifelige yolladığı hediyeler arasında Rum köleler vardı. Yine Moğollara karşı yardım isteyen hilafet elçisi el-Cevzî de dönerken diğer hediyelerin yanında beş Rum erkek köle de getirmiştir. (İbni Bibi, 2014: s. 257; Ahmed b. Lütfullah, 2001: s. 59-60; Uyumaz, 2011: s. 71, 119-120). Sultan Alâeddin Keykubat'ın, Celaleddin Harzemşah'ın elçisine verdiği hediyeler arasında 10 Kıpçak, Rum ve Rus köle yine aynı milletlerden 10 cariyeye, 30 nefer gulam yolladığı da bilinmektedir (İbni Bibi, 2014: s. 372; Turan, 1988: s. 98; Uyumaz, 2011: s. 80, 120).

Köleler hizmetli veya şahsî hediye olma dışında aynı zamanda bir vergi unsuru olarak da görülüyor, ülkeler arası tâbiyet şartları arasında yer alıyor ve bazen savaşı engelleme amaçlı hediye yerine de geçiyorlardı. Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans), Alaşehir Savaşı'ndan sonra barışı sağlamak için 1211 yılında Selçuklulara elçilik heyeti ile birlikte altın kemerli gümüş tenli erkek köleler ve cariyeler de göndermişti. I. İzzeddin Keykavus 1216'da Kilikya Ermeni Krallığı üzerine sefere çıkınca Kral Leon sultana itaat edeceğini, haracını ödeyeceğini bildirmek üzere elçiler ve elçilerle beraber Frenk kadın köleler göndermişti (Uyumaz, 2011: s. 55-56). Selçukluların kurucu unsurları olan Oğuzlar da sultanlarına vergi olarak köle göndermekteydi (Gordlevski, 1988: s. 90). Kir Fard da Alanya'nın fethi sırasında Sultan Alâeddin Keykubat ile barış yönünde anlaşma sağlanınca, daha önce satın aldığı edepli ve namuslu kadınların seçkinlerinden birisini İslam'ın emirlerine uygun olarak hazırlayıp Sultanın haremine göndermişti (İbni Bibi, 2014: s. 270).³ İbn Battûta da Birgi emirinin kendisine Mihail adında bir Rum köle hediye ettiğini, İzmir'de Umur Bey'in Şeyh İzzeddin'e verdiği hediyeler arasında cariyeler bulunduğunu yazmaktadır (İbn Battûta Seyahatnâmesi I, 2000: s. 419, 422, 424, 426).

Selçuklu şehirlerinde köle pazarlarının olduğu bilinmektedir. Sivas'ta köle pazarları vardı, özellikle Yabanlu Pazarı'nda⁴ Hıristiyan Türk kölelerin yanında Rus kadın ve erkek köleler de satılıyordu. Konya'da esirlerin tutulduğu *esirler methali* denilen bir yer vardı (İbni Tagriberdi, 2013: s. 41, 49; Turan, 1947: s. 213; Sümer, 1985: s. 9; Gordlevski, 1988: s. 230; Şükürov, 2016: s. 457; Demir, 2005: s. 140). Sinop hakkındaki bir şiirde kızlar hakkında Rus, Alan, Rum, Kıpçak, Karluk ve Keşmir dilberleri olduğu ve hepsinin de çok güzel oldukları yazmaktadır (Turan, 1988: s. 160-171). Buradan yola çıkarak Karadeniz'in önemli liman kenti olan Sinop'ta köle ticaretinin çok yoğun olduğu söylenilebilir. Yine Türkler, Haçlılardan esir aldıklarını Horasan, İran, Antakya ve Halep'e götürmüşlerdir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: s. 53-54; Gordlevski, 1988: s. 167). Ayasluk'ta (Selçuk/ İzmir) da önemli ölçüde köle ticareti yapıldığı, Ege adalarından Girit, Naksus, Rodos ve Sakız adalarının önemli

³Yalnız İbn Bibi'nin köle olarak kaydettiği bu kişi, Kir Fard'ın kızıdır.

⁴Yabanlu Pazarı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 357.

pazarlardan olduğu da bilinmektedir (Eb 'l-Fidâ, 2017: s. 302).

Sultan Alparslan zamanında Afşin'in Antakya  zerine düzenlediği sefer esnasında Őhrin çok sıkıŐık bir hal aldığı ve bu karmaŐa esnasında Afşin'in Bizans ve öteki memleketlerden alınıp satılanlar dışında, aşağı yukarı 70 bin kadın ve erkek köle sattığı, Halep'teki vergi memurlarının defterlerinde kaydedilmiŐtir (İbnü'l-Ad m, 2014: s. 17). Sudak'ı ele geçiren  oban Bey de Kırım'dan partiler halinde köle göndermiştir. Özellikle savaŐtan sonra Őehir pazarları kölelerle doluyordu, büyük k r sağladığı için barış zamanında da ticareti devam ediyordu (Gordlevski, 1988: s. 166). Ebu'l-Ferec, 1186 yılında 36.000 Ermeni'nin Türkler tarafından köle olarak alınıp satıldığını yazmıŐtır (Ebu'l-Ferec, 1999: s. 440). El- mer  Karesi Beyliği için; “*Bu Beyliğin köleleri çok.*” ifadesini kullanmaktadır. Bu bilgiden de bu kölelerin çoğunun deniz  tesi Rumlarla yapılan savaşlardan elde edilmiş olabileceği ileri sürülebilir. Aydınoğullarının h kim olduğu Birgi'den bahsedilirken de bunların Rumlar, Frenkler ve Beni Asfar (korsan) taifeleriyle sürekli savaŐlarının olduğu yazmakta, uzak denizlerden Rumları ve onların beyaz ve güzel kadınlarını esir ettikleri kayıtlar arasında yer almaktadır (El- mer , 1991: s. 200-201; İbn Battûta Seyahatnâmesi I, 2000: s. 425-426).

Yukarıda  rnekleri verilen bilgilerden yola çıkılarak denilebilir ki; İslam, köleliği tamamen ortadan kaldırmamakla beraber önemli  l de bir düzenleme getirmiŐ, kölelerin özgürleŐtirilmesi  zendirilmif ve köle hediye etme veya ticareti kesinlikle yasaklanmıŐtır. Ne var ki köle ticareti veya hediye edilmesi dönemin diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da sıkça rastlanan bir durumdur. Hakikaten de Türkiye Selçuklularında kölelik toplumsal ve ekonomik hayatta önemli bir yer işgal etmekteydi. Yine denilebilir ki Selçuklu Anadoluşunda köleler aynı dönemdeki batı devletlerindekienden daha iyi hayat Őartlarına sahiptiler. Kabiliyet/ehliyet sahibi olanları devlette en üst yönetici durumuna bile gelebilmekteydi. Nispeten kolayca  zg r olabilmeleri de önemli bir mevzudur.

3. Kölelikten Vezirliğe: Köle Kökenli Selçuklu Devlet Adamları

Selçuklularda devlet adamlığı ve komutanlık yapan, önemli zaferlerde görev alan gayrimüslim kökenli kiŐilerden bazıları kölelikten gelmiŐtir.  ađdaŐlarına göre Selçukluların önemli uygulamalarından biri de devlet kadrolarına istihdamda izledikleri yoldur. Türkiye Selçuklularında devletin idar  birimlerinde yüksek mevkilere gelmek için Türk veya Müslüman olmak gerekmediği gibi  zg r veya köle olmak da fark etmiyordu. Y kselmede,  st makamlara atanmada en önemli  l t ehliyet (liyakat) yani kişisel beceri ve yetenektir. Böyle olmakla birlikte bunun fark edileceği bir ortamda yaŐıyor olma, bir *devletl n n* hizmetinde bulunma gibi yaŐam yolundaki kırılma anına ait talihin hayati dokunuŐlarını da göz ardı etmemek gerekir. Ehliyet sahibi kişiler din ve milliyetine bakılmaksızın hak ettikleri görevlere gelebilmiŐler, kendilerine hiçbir ayırım yapılmadan devlet kademelerinde yer bulmuŐlar, önemli vazifeler üstlenmiŐlerdir. Bunlardan mühtedi olanlar yani İslam'ı kabul edenler olduysa da dinini deđiŐtirmeden görevlerine devam edenler de mevcuttu. Ayrıca mühtedi olsun veya olmasın bu kişileri Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki *T rkopol*⁵ sıfatı benzeri niteleyen ayırımı her hangi bir sıfat da mevcut değildi. İnanç veya etnisite üzerinden ayırımı uygulamaların bulunmaması, h kim yönetici unsur olan Müslümanlar ile devletin gayrimüslim halkı arasındaki kaynaŐmayı kolaylaŐtırdıđı gibi belki de büyük oranda tebaayı “Sel uk lik” anlayıŐı altında bir araya kenetliyordu.

Selçuklularda inanç veya etnik kimlik üzerinden belirleyici, *T rkopol* gibi, bir terminolojinin bulunmaması günümüz dünyası için dahi çok  ađdaŐ ve meden  bir yaklaŐım olmakla birlikte,

⁵T rklerin Doğu Roma İmparatorluğu'nda ücretli asker veya komutan olmak için Ortodoksluğu/Hristiyanlığı kabul etmekten baŐka çareleri yoktu. Din deđiŐtiren bu Türk askerlere *T rkopol* denilmekteydi. *T rkopol* kelimesi sadece askerler değil, onların Rum kadınlarla olan evliliklerinden doğu çocukları için de kullanılıyordu (Anna Komnena, 1996: s. 493; Anzerlioğlu, 2016: s. 41-42, 48, 105).

alanla ilgili yapılacak çalışmalarda araştırmacıların işini kuşkusuz zorlaştırmaktadır. Şöyle ki, kaynaklarda gerek devlet memurluğunda bulunmuş ve gerekse resmî bir sıfatı olmadığı halde toplum içerisinde etkin bir rol üstlenmiş köle kökenli insanların izlerini sürebilmek oldukça zordur. Özellikle Müslüman olmuş şahısların izini sürmek ise hemen hemen imkânsızdır. Zira bu kişileri ayırmak için eserlerde net ifadeler yer almamakta, sadece baba adı yazılan kısma bazen “*İbn Abdullah*” kaydı düşülmekteydi ki bu da şüphe götürür bir durumdur. Zira çok kısa denilebilecek bir sürede, aşağı yukarı bir nesil sonra bu ipucu da elden gitmekte, Müslüman olan babanın ismi ile kişilerin tespiti işi daha da zorlaştırmaktadır. Bu manada tespitler zorlaşmaktaysa da, mühtedilerin çok kısa denilebilecek bir süre içinde Müslümanlarla böylesine bir kaynaşma sergilemesi, ayrımcılık görmediklerinin ve Selçuklu yönetiminin bu konuda, özellikle yaşadığı dönem düşünüldüğünde, çağını aşan çok başarılı bir siyaset izlediğinin kanıtıdır.

Selçuklularda önemli vazifeler üstlenmiş gayrimüslim köle kökenli devlet adamlarından bazıları şöyledir; Emir Celaleddin Karatay, Rum asıllı bir köleydi ve hiç şüphesiz bu kişilerin başında gelmekteydi. O, Selçuklu devletinde önemli vazifeler üstlenmiş ve hizmetlerde bulunmuştur. Eserlerde onun zamanında Müslim ve gayrimüslim herkesin cömertliğinden pay aldığı yazmaktadır. Şemseddin Altun-Aba da gayrimüslim bir köleydi. Bu nedenle o, vakfiyesinde yeni Müslüman olan kişileri unutmamış ve işlerini kolaylaştırmak için Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerin⁶ yemek, kıyafet, sünnet olma ve namaz kılacak kadar Kur’an-ı Kerim öğrenmeleri için önemli bir pay ayırmıştı. Emir Eminateddin Mikail de Rum asıllı Müslüman bir kişi idi. Rum diyarının yani Anadolu’nun divan ve hesap işlerini yoluna koyan Hoca Müstevfi Sadeddin Ebû Bekir Erdebîlî’nin azat ettiği kölelerindendi (İbni Bibi, 2014: s. 634; Vryonis, 2001, s. 101). Selçuklu emirlerinden Şemseddin Has Oğuz için İbni Bibi: “*Her ne kadar Rum asıllı bir köle olsa da üstün faziletleri var*” demektedir (İbni Bibi, 2014: s. 522). Önemli emirlerden olan Mübârizeddin Çavlı, çaşnigir⁷ olarak çalışmış, Sivas subaşılığı, Elbistan emirliği gibi oldukça önemli görevlerde bulunmuştur. Sultan Alâeddin Keykubat bölgeden geçen tüccarların zarara uğramasından dolayı Ermenilere savaş açmış ve bu işle Mübarizeddin Çavlı’yı da görevlendirmiştir. Emirü’l-ümeralık makamında bulunan diğer bir kişi de Şemseddin Yavtaş’dır. Mübârizeddin Er-Tokuş, Seyfettin Turuntay, Cemaleddin Ferruh Lala, Alemüddin Kayser de kölelikten, gulamhanede yetişen önemli devlet adamlarıydılar ve bunlardan çoğunun vakıflarını azatlı kölelerine devretmesi dönemin bir uygulamasıydı (İbni Bibi, 2014: s. 144, 147, 201, 208, 296, 528, 531, 554, 557, 562; Turan, 1947/1: s. 211-213; Turan, 1947/2: s. 415, 420; Turan, 1948: s. 18-19; Akdağ, 2010: s. 381; Uzunçarşılı, 1988: s. 78; Vryonis, 1975: s. 61; Gordlevski, 1988, s. 139; Ayan, 2009/1: s. 126; Ayan, 2009/2: s. 10; Uyumaz, 2011: s. 64-65). Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev’e suikastı önleyen, eskiden Hıristiyan olan köle kökenli bir emir de Mergedac’dır⁸ (Simon De Saint Quentin, 2006: s. 52-53; Vryonis, 2001: s. 96).

Kölelikten gelme olup olmadıkları hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan, gayrimüslim kökenli devlet adamlarından bazıları ise aşağıdaki gibidir. Refet Yinanç, Sipahsalar Yavaş Arslan’ın gayrimüslimken mühtedi olduğunu Sivas’ta yaptırdığı Kesik Köprü’nün vakfiyesinden tespit etmiştir (Yinanç, 1994: s. 5). İbni Bibi’nin ismini verdiği Hıristiyan ve Frenk ücretli askerlerinin lideri olan Emir Gürcüoğlu Zahirüddin’in de mühtedi olduğu

⁶Turan bu kişilerin gerçek anlamda Mecusi olmadığını, Orta Asya’dan gelen Şaman Türklerinin olduğunu söylemektedir (Turan, 1947/1: s. 216; Turan, 1948: s. 70).

⁷Çaşnigirler, bizzat sultanın sofrası ile ilgilendikleri için yemeği önce kendileri tadarlardı. Bu görev, haciplik ve üstadüddarlıktan sonra en önemli devlet göreviydi, bu nedenle çok güvenilir kişiler bu göreve layık görülürdü (Uzunçarşılı, 1988: s. 80-81).

⁸Simon De Saint Quentin’in verdiği bu bilgi hakkında Nejat Kaymaz, ismin “emir-i candar” sözcüğünün yazar tarafından Latinceye aktarılırken yanlış yazıldığını, “Karaca Candar” isimli şahsın Hıristiyan köle asıllı bir memur olduğunu belirtmektedir (Simon De Saint Quentin, 2006: s. 52-53; Kaymaz, 2009: s. 140).

tahmin edilmektedir (İbni Bibi, 2014: s. 506-507,522; Göksu, 2015: s. 218). İbni Bibi, Moğolların Erzurum’u işgal olayını anlatırken, şehrin subaşı Yakutli Hıristiyan ve Frenk askerlerinin komutanı *İstankus*’un, büyük kahramanlıklar gösterip şehri korumaya çalıştıklarını söylemektedir (İbni Bibi, 2014: s. 491). Mevlana’nın, *Yoraş’ın babası eskiciydi ancak daha sonra saraya girdiler ve silah kullanmayı öğrenip yüksek mertebelere çıktılar* kaydından ve isimlerden yola çıkarak bu kişilerin gayrimüslim kökenli olduğu yorumu yapılabilir (Mevlâna, 2013: s. 160). Sinop’a da muhtemelen yeni ihtida etmiş bir Ermeni olan Hetum vali olarak atanmıştı (Cahen, 2012: s. 72). Doğu Roma İmparatorluğu soylularından olan Paleologos ve Atapakos da Selçuklu ordusunda önemli görevler üstlenmişlerdi (Niketas Khoniates, 1995: s. 134; Turgal, 1943: s. 953).

Ancak bir kısmını tespit edebildiğimiz köle kökenli devlet adamlarının yetiştirilmesi, belirli bir usul ve disiplin çerçevesinde mümkün olabilmekteydi. Bu konuda en önemli sorumluluk “Gulamhane”lerdeydi. Türkiye Selçuklularında köle mektepleri denilebilecek Gulamhaneler, Türk-İslam terbiyesiyle yetişen pek çok Hıristiyan çocuğa ev sahipliği yapmıştı. Bunların çoğunluğu Rum asıllı olup, Türk, Ermeni ve Gürcü olanlarının da varlığı bilinmektedir. Bunlar bilhassa, savaş sonunda ele geçirilen esirler ve satın alınan kölelerden oluşmaktaydı. Bu kişiler, gulamhanelerde verilen eğitim ve kabiliyetleri sonucunda elde ettikleri becerileri doğrultusunda öncelikle askerî saha olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilirdi. Orduda istihdam edilenler iyi silahlanmış askerlerdi ve sayıları dört ile beş bin arasındaydı. Ayrıca yakışıklı gençlerden oluşan iki tane yüzer kişilik hassa birliği de mevcuttu. Rum gulamlardan en önemlileri: Celaleddin Karatay ile kardeşleri; Seyfeddin Kara Sungur ve Kemaleddin Rumtaş idi. Gulamhanelerde yetişen bu kişiler devletin üst düzey yönetiminde görev almaya kadar yükselebiliyorlardı. (Turan, 1947/I: s. 215-216; Turan, 1948: s. 47-48; Merçil, 1996: s. 183; Vryonis, 2001: s. 96-97; Göksu, 2007: s. 68-70, 72-74; Göksu, 2010: s. 66-78; Ayan, 2009: s. 10).

4. Sonuç

Türkiye Selçukluları örneğinde yukarıda ana hatlarıyla bahsettiğimiz bilgilerden İslam’ın, köleliği tamamen ortadan kaldırmamakla beraber önemli ölçüde bir düzenleme getirdiğini kölelerin özgürleştirilmesinin özendirilip köle hediye etme veya ticaretinin kesinlikle yasaklandığını söyleyebiliriz. Böyle olmakla birlikte köle hediye etme ve ticaretini yapmayı yasaklayan şer’î hukuk kurallarının dönemin İslam devletlerinde uygulanmadığı görülmektedir. Bunda, köleliğin iktisadî, siyasî ve sosyal yönlerinin çok derin tarihi köklere sahip olması, belki de geleneklerin hukuktan daha güçlü olmasının etkisi olabilir.

Siyasî olarak tâbiyet şartları arasında yer alan köleler, hükümdarlar arası hediyeleşmenin de önemli bir kısmını oluşturuyordu. Ticarî olarak da oldukça kârlı bir iş olması köleliğin kalıcı olmasını sağlamıştır. Tüm bunlar sonucunda ise en ağır işlerden, gündelik ev işlerine, saray eğlence hayatından askerî yükümlülöklere kadar kölelik, önemli bir sosyal katmanı oluşturuyor, Ortaçağ İslam dünyasında toplumun vazgeçilmez bir parçasını meydana getiriyordu.

Türkiye Selçuklularında dönemin bir gereği olarak kölelik önemli bir yer işgal etmekteydi. Ancak diğer İslam devletlerine bakıldığı zaman, Selçukluların yerleşmeye çalıştıkları coğrafyayı fetihle almaları, halkın büyük kesiminin de gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle ilk dönemlerde toplumun en azından yarısını, bugün köle diyebileceğimiz kesim oluşturuyordu denilebilir. Ancak Selçuklu politikalarına bakıldığı zaman, halkı köleleştirmenin çok da tercih edilen bir uygulama olmadığı görülmektedir. Zira Selçuklu sultanlarının, eşlerinin ve devlet adamlarının sürekli olarak köle azat etmeleri, bu siyaseti destekleyen veya kanıtlayan uygulamalardandır denilebilir.

Selçuklular, Anadolu coğrafyasında çok da uzun olmayan bir zaman diliminde var olmuş, bu

sürenin de çoğunu savaşlarla geçirmiş olmalarına karşın, Anadolu'ya birbirinden güzel, eşsiz ve estetik harikası eserler bırakmıştır. Tabii ki bu eserleri oluşturmak yaklaşık 900 yıl önce çok da kolay bir iş olmasa gerekti. Selçukluların, halkı tamamen köleleştirmek yerine toprağa yerleştirip vergiye bağladığı, böylece ekonomisini iyi duruma getirdiği, fethettiği yerlerdeki gayrimüslim unsurların ehliyet ve kabiliyetlerinden taassup göstermeden faydalandığı, devletin hemen her kademesinde ve hatta vezirlik mevkiinde bile köle kökenli gayrimüslim reayasına yer verdiği bilinmektedir.

Aynı dönem Avrupa'sında feodal beyine ölene kadar bağlı, özgürlükten ümidini kesmiş, karnını doyurma telaşında binlerce kölenin Haçlı seferleri sırasında sergiledikleri tavırlarla karşılaştırılınca, Selçuklu Anadolusundaki kölelik ile Avrupa'daki köleliğin çok farklı uygulamalar olduğu görülmektedir. Kısacası Selçuklu Anadolusunda kölelik olmakla beraber, köleler kolayca özgürlüklerini elde edebilmekte, kişisel kabiliyetlerine göre toplum ve sarayda yer edinebilmekte, devletin en üst makamına gelebilmekteydiler. Bu nedenle Selçuklu tarihinde evde çalışan hizmetlilere, saray eğlence hayatındaki cariye ve diğer görevlilere, gayrimüslim sultan eşlerinin yardımcılara, sultanların özel ordularında çalışan kişilere ve daha pek çok farklı işlerde çalışanlara genel anlamda köle denilmekle beraber, dönemin diğer devletleri ile kıyaslandığında çok farklı bir kölelik anlayışının olduğu da görülmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki Selçuklular, inanç, etnisite, savaş gibi toplumsal keşmekeşin en derinini yaşadığı bir coğrafyada inanılmaz bir siyasi tutarlılık sergilemeyi ve bunu hayata geçirmeyi başaramışlardır. Bu da onların reel politik konusundaki üstün yeteneklerinin bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî. (2011), *Ariflerin Menkıbeleri*, çevr. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Akdağ, Mustafa. (2010), *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (2. Baskı)
- Anna Kommena. (1996), *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Kommenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çevr. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Anonim *Haçlı Tarihi*. (2013), haz. Doç. Dr. Ergin Ayan, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anonim *Selçuknâme*, (2014), trc. H. İbrahim ve Fahrettin Coşkun, Ankara: Atıf Yayınları.
- Anzerlioğlu, Yonca. (2016), *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara: Phoenix Yayınevi. (3. Baskı)
- Ayan, Ergin. (2009/1), "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (I) Mübârîzeddîn Çavlı" *Karadeniz*, S. 3, ss. 125-139.
- Ayan, Ergin. (2009/2) "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (III) Emîneddîn Mikael", *Karadeniz*, S. 9, ss. 9-18.
- Aydın, M. Akif ve Hamidullah, Muhammed. (2002), "Köle", *DİA*, C. 26.
- Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*. çevr. Hrant D. Anderasyan.
- Baybars el-Mansûrî. (2016), *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlarla Armağan (1252-1312)*, çevr. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bozkurt, Gülnihal. (1987), "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1-4, s. 115-155.
- Cahen, Claude. (2012), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çevr. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (4. Baskı)
- Cahen, Claude. (2013), *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi. (2. Baskı)
- Crucis, Ricoldus de Monte. (2018), *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çevr. A. D. Altunbaş, İstanbul: Kronik Kitap. (3. Baskı)
- Demir, Mustafa. (2005), *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2000), *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çevr. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (2. Baskı)
- Ebu'l Hasan Habib el-Maverdi. (2015), *El-Ahkâmü's Sultaniye İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çevr. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus). (1999), *Ebu'l-Ferec Tarihi I-II*, çevr. Ö. Rıza Doğul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çevr. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Ömerî. (1991), *Mesâlikü'l-Ebsâr'a göre Anadolu Beylikleri (Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar)*, trc. Yaşar Yücel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (2. Baskı)
- Fayda, Mustafa. "Zimmi", *DİA*, C. 44, s. 428-434.
- Gordlevski, Vladimir. (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti* (çevr. Azer YARAN), Ankara: Onur Yayınları.
- Gökhan, İlyas. (2012), "Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, ss. 117-158.
- Göksu, Erkan. (2007), "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, S. 24, ss. 65-84.
- Göksu, Erkan. (2010), *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göksu, Erkan. (2015), "Türkiye Selçuklu Ordusundaki Frenk Ücretli Askerler ve Babailer

- İsyanı'nın Bastırılmasındaki Roller", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, 74, ss. 211-233.
- Grigos Senyörü *Hetum Vekayinamesi*, (1946), trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî. (2015), *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî. (2018), *Selçuklu İnşâ Sanatı Gunyetü'l-Kâtip ve Münyetü't-Tâlib Rüsûmu'r-Resâil ve Nücûmu'l-Fezâ'il*, haz. C. Yakupoğlu-Namiq Musalı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbni Bibi, El Hüseyin b. Muhammet b. Ali El Ca'feri El Rugadi. (2014), *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, çevr. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbni Tagriberdi. (2013), *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çevr. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karaman, Suat. (2015), *İbn Battûta'ya Göre 14. Yüzyılda Anadolu Sosyal ve Kültürel Hayat*, İstanbul: Kozmos Yayınları.
- Kaymaz, Nejat. (2009), *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm. (2014), *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. (1996), "Gulâm", *DİA*, C. 14.
- Merçil, Erdoğan. (2000), *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. (2013), *Fihî Mâ Fih*, çevr. M. Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul: Ataç Yayınları. (6. Baskı)
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2001), *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Niketas Khoniates. (1995), *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çevr. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rice, T. Talbot. (2015), *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çevr. T. Kaan Taştan, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Simon De Saint Quentin. (2006), *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Sümer, Faruk. (1985), *Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, (1944), çevr. Hrant D. Andreasyan.
- Şükürov, Rüstem, (2016), *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli ve Badegül Can Emir, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları.
- Turan, Osman. (1947/1), "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. 11, S. 42, ss. 197-235.
- Turan, Osman. (1947/2) "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, C. 11, S. 43, ss. 415-445.
- Turan, Osman. (1948), "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, C. 12, S. 45, ss. 17-160.
- Turan, Osman. (1953), "Les Soverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans", *Studia İslamica*, No: 1, ss. 65-100.
- Turan, Osman. (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turan, Osman. (2003), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. (14. Baskı)

- Turan, Osman. (2005), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İsl m Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. (9. Baskı)
- Turgal, H. Fehmi. (1943), “Mülga Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri  zerinde İncelemeler”, *İkinci Türk Tarih Kongresi Kitabı* İstanbul.
- Usame İbn Munkız. (2015), *Kit bu’-l İ’tib r İbretler Kitabı*,  vr. Y. Ziya Cömert, İstanbul: Kitabevi Yayınları. (5. Baskı)
- Uyumaz, Emine. (2011), *Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1988), *Osmanlı Devleti Teşkil tına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlh niler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Meml klerdeki Devlet Teşkil tına Bir Bakış*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vryonis, Speros. (2016), “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, *Cogito*, S. 29, G z 2001, İstanbul, (7. Baskı), ss. 93-120.
- Vryonis, Speros. (1975), “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, ss. 41-71.
- Yinanç, Refet. (1994), “Sivas Abideleri ve Vakıfları II”, *Vakıflar Dergisi*, S. 23, ss. 5-18.
- Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî. *As r ’-l-Bilâd ve Ahb r ’-l-İbâd*, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.361337/page/n19>.